

Б.Қ. Исабек *¹, Б.А. Амалбекова², О.Жолымбетова³

*¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Өзбекәлі Жәнібеков атындағы педагогикалық университеті,
(Қазақстан, Шымкент қ.) e-mail: barsha73@mail.ru*

*²Өзбекәлі Жәнібеков атындағы педагогикалық университетінің PhD докторанты,
(Қазақстан, Шымкент қ.) e-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz*

*³Түркістан облысы дене шынықтыру және спорт басқармасының Түркістан облыстық
Бекзат Саттарханов атындағы олимпиадалық резервінің мамандандырылған спорт мектеп-
интернат колледжінің тарих пәні мұғалімі.
(Қазақстан, Шымкент қ.) e-mail: Ozholymbetova@mail.ru*

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ӘСКЕРИ ҚОЛБАСШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдары солдаттың бейнесі мен тәрбиелеу туралы ойлары мен философиялық көзқарастары жазылған Кеңес Одағының батыры Бауыржан Момышұлының Мәскеу қаласындағы Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архивінде түпнұсқасы сақталған бірнеше бөлімнен тұратын тарихи құжаттарға («Көк дәптер») талдау жүргізіледі.

Бауыржан Момышұлының көк дәптері бүгінгі өскелең ұрпақ үшін таптырмас тарихи жәдігер болып саналады. Батыр, жазушы - ерлік-жігердің, күш-қайраттың, ақыл-парасаттың, ар-ожданның иесі болды. Аты аңызға айналған Бауыржан Момышұлы екінші дүниежүзілік соғыста көрсеткен ерлігі, әсіресе Мәскеу түбіндегі ерлігі ғасырдан-ғасырға жалғасын табатын құбылыс. “Отан үшін отқа түс - күймейсің” деген ұраны барлық қазақ халқын туған жерін сүйеге, Отанын жаудан қасық қаны қалғанша қорғауға шақырады. Бауыржан Момышұлының ерлігі кешегі елін, жерін, тілін қорғаған ата-бабаларымыздың ғасырда бір-ақ рет қайталанатын ерлігінің жалғасы. Бауыржан Момышұлы соғыс жылдарында қатал әскери басшы ғана болып қана қойған жоқ, сонымен қатар қарамағындағы жауынгерлер мен офицерлердің жетекшісі, мейірман тәрбиешісі де болды.

Мақалада Бауыржан Момышұлының «Москва үшін шайқас», «Ана әмірі», «Жон арқа», «Адам қайраты» шығармалары мазмұнының педагогикалық аспектілері қарастырылады.

Кілт сөздер: Бауыржан Момышұлы, педагогика, тәрбие, Ұлы Отан соғысы

Б.Қ.Исабек *¹, Б.А.Амалбекова², О. Жолымбетова³

*¹кандидат исторических наук, доцент,
Педагогический университет имени Өзбекәлі Жәнібеков,
(Казахстан, г. Шымкент), E-mail: barsha73@mail.ru*

*²PhD докторант, Педагогического университета имени Өзбекәлі Жәнібекова
(Казахстан, г. Шымкент), E-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz*

³Учитель истории Туркестанской областной специализированной спортивной школы-интерната олимпийского резерва имени Бекзата Саттарханова управления физической культуры и спорта Туркестанской области (Казахстан, г. Шымкент) E-mail: Ozholymbetova@mail.ru

ВОЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ЦЕННОСТИ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ

Аннотация

В статье анализируются исторические документы («Синий тетрадь»), состоящие из нескольких частей, оригинал которых хранится в Российском государственном архиве литературы и искусства в Москве, где записаны мысли и философские взгляды на образ и воспитание солдата в годы Великой Отечественной войны Героем Советского Союза Бауыржаном Момышұлы.

Синяя тетрадь Бауыржана Момышұлы считается незаменимой исторической наследией для нынешнего молодого поколения. Героизм, проявленный легендарным Бауыржаном Момышұлы во

Второй мировой войне, особенно в Подмосковье, явление, которое продолжается век за веком. Лозунг "во имя Родины войной не станешь колесницей" призывает всех казахов любить родную землю, защищать Родину, пока от врага не останется ложка крови. Подвиг батыра Бауыржана Момышулы является продолжением подвига наших предков, защищавших свою страну, землю, язык, который повторялся только один раз за столетие. Бауыржан Момышулы в годы войны был не только строгим военачальником, но и руководителем подчиненных воинов и офицеров, воспитателем милосердия.

В статье рассматриваются педагогические аспекты в содержаниях произведений Бауыржана Момышулы «Битва за Москву», «Ана әмірі», «Жон Арқа», «Человеческое мужество».

Ключевые слова: Бауыржан Момышулы, педагогика, воспитание, Великая Отечественная война

B.K.Isabek ^{*1}, B. A. Amalbekova ², Zholymbetova O. ³

*¹Kandidat historical science, associate professor,
Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekov,
(Kazakhstan, Shymkent city) e-mail.: barsha73@mail.ru*

*²Phd doctoral student, Pedagogical University named after Uzbekali Zhanibekova
(Kazakhstan, Shymkent city) e-mail: amalbekova_b@fmsn.nis.edu.kz*

*³History teacher of the Turkestan regional specialized sports boarding school of the Olympic reserve named
after Bekzat Sattarkhanov of the Department of Physical Culture and Sports of the Turkestan region
(Kazakhstan, Shymkent city) e-mail: Ozholymbetova@mail.ru*

MILITARY SERVICE AND PEDAGOGICAL VALUES OF BAUYRZHAN MOMYSHULY

Abstract

The article analyzes historical documents ("Blue Notebook"), consisting of several parts, the original of which is stored in the Russian State Archive of Literature and Art in Moscow, which records thoughts and philosophical views on the image and education of a soldier during the Great Patriotic War by Hero of the Soviet Union Bauyrzhan Momyshev.

The blue notebook of Bauyrzhan Momyshev is considered an irreplaceable historical heritage for the current young generation.

The heroism of the legendary Bauyrzhan Momyshev in World War II, especially in the Moscow region, is a phenomenon that continues century after century. The slogan "if you fight in the name of the Motherland, you will not become a chariot" obliged all Kazakhs to love their native land, to freeze the Motherland until a spoonful of blood remains from the enemy. The feat of the batyr Bauyrzhan Momyshev is a continuation of the feat of our ancestors, who defended their country, land, language, which was repeated only once in a century. During the war, Bauyrzhan Momyshev was not only a strict military leader, but also a leader of subordinate soldiers and officers, and an educator of parliament.

The article examines the pedagogical aspects in the contents of Bauyrzhan Momyshev's works "The Battle for Moscow", "Ana Amiri", "Zhon Arka", "Human Courage".

Key words: Bauyrzhan Momyshev, pedagogy, education, Great Patriotic War

Кіріспе

Қазақ халқы өткен ғасырда көптеген жаугершілікті, соғыстарды өткерген халық. Ал, XX ғасырда қазақ халқы басынан өткерген сұрапыл соғыстардың зардабы өзіне де, басқа елдерге де оңай сынақ болған жоқ. Әсіресе, фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысы қазақ халқының басынан үлкен қасірет әкелді. Қазақ тарихынан өзіндік орын алып, келешек ұрпақтың есінде сақталатын тұлғалар аз емес. Ел азаттығы мен амандығы үшін қаруы мен қаламын қатар ұстаған тұлғалардың бірегейі-Бауыржан Момышұлы. Ол туралы жарық көрген көптеген естеліктер, очерк, эссе мен мақалалардың маңызы зор. Қазіргі таңда тарихи тұлғалардың әлемін, оның маңыздылығы мен құндылығын анықтауда, қазақ тарихының өзіндік ерекшелігін айқындауда зерттеулер жүргізіліп келеді. Бауыржан Момышұлының батырлығы мен интеллектуалды ой-сананың даңқы бүкіл Одақ халқы мен әлем жұртшылығына тұтас таралып танылуымен ерекшеленеді. Бауыржан Момышұлының ерліктерінің бәрі де әскери архивтер мен жазылған жазба деректерде хатқа түсіп, келешек зерттеушілерін күтуде.

Кеңестік тарихнамада жалпы Ұлы Отан соғысы жылдарына ерекше мән берілген, көптеген ғылыми еңбектер жарық көрген. Алайда кеңестік тарихнамада Ұлы Отан соғысының жеңуіне үлкен үлес қосқан қазақ батырлары туралы арнайы зерттеулер жүргізілген ғылыми еңбектер жоқ. Біздің зерттеуіміздегі тарихи тұлға Бауыржан Момышұлының әскери қолбасшылық ерліктері мен Ұлы Отан соғысына қосқан үлесі туралы арнайы жекелеген зерттеулер жүргізілмеген. Зерттеліп жарық көрген ғылыми еңбектер

саны саусақпен санарлық. Атап айтар болсақ: А. Мухамеджанов [1], Г. Абишев [2], П.С. Белан [3], Д.З. Муриев [4] бұл тарихшылар тек қана жалпы қазақстандықтардың Ұлы Отан соғысына қосқан үлесі деген тақырыптар аясында зерттеулер жүргізген. Сонымен қатар тарихи зерттеулер кеңестік идеологиялық мазмұнға негізделген.

Посткеңестік шеңберде Бауыржан Момышұлының әскери қызметі мен ерліктері және рухани мұрасына деген зерттеу жұмыстарының әртүрлі ғылыми бағытта жүргізілгендігін көреміз. Зерттеу жұмыстарының теориялық методологиясының өзгергенін байқауға болады. Осындай жұмыстардың қатарына Х.С. Муханбеткалиев, М.М. Айтказина, М.Ю. Мягков ғалымдардың ғылыми еңбектерін жатқызуға болады. Десекте бұл жұмыстарда Бауыржан Момышұлының тарихи тұлғасы мен шығармаларындағы патриоттық тәрбие мәселесі жан-жақты зерделенбеген. Ғылыми зерттеу жұмыстарының басым бағыттары Бауыржан Момышұлының әскери қызметінің хронологиялық кезеңге бөлінуі мен әскери тактикалары қарастырылған. Бауыржан Момышұлының ұлттық тарихтың өткен кезеңдеріне деген көзқарасы, тұлғаның өз дәуіріндегі тарихи оқиғаларды бағалуы, ұлтжандылық, азаматтық және адам-гершілік сынды құндылықтарды патриотизмен байланыстырып жас ұрпақтың тәрбие бағыттары зерттелмей назардан тыс қалған. Бауыржан Момышұлының тарихи тұлғасына қызығушылық танытып жеке дара жарық көрген еңбектерде баршылық. Мысалы: А. Бек, Ә. Нұршайықов, А. Кривицкий еңбектері. Бұл еңбектер әртүрлі бағытта жазылумен ерекшеленеді: жаңа теориялық методологиялық, диалогтық және сұхбаттық.

Кеңестік тарихшылар Бауыржан Момышұлының тарихи тұлғасын бір жақты қарастырады. Кеңестік кезеңдегі Бауыржан Момышұлының әскери қолбасшылық қабілеттері мен ерліктері айтылғанымен сол кездегі Бауыржан Момышұлының ұлт жанашыры, қазақтың мәдениеті мен тарихын насихаттау және жастарды соның ішінде әскерлерді әр ұлттың ерекшелігіне қарай ұлттық негізде тәрбиелеу керек деген тұжырымдамаларын жоққа шығарып, көп жағдайда Бауыржан Момышұлының тік мінезін, бір беткей-лігін алға тартып Кеңес Одағының батыры атағын бермей рухани құндылығы мен ұлттық намысын құлдыратуға әрекеттеніп, кеңестік биліктің отаршылдық саясатының әкімшіл-әміршіл жүйесінің үстемдігі көреміз.

Тәуелсіздік жылдары еліміз батырларымыз бен қоғам қайраткерлерін қайта зерттеуді және олардың мұраларын насихаттауды кең көлемде жүргізді. Сол батырлардың ішінде зерттеушілердің назарын аударған тарихи тұлға Бауыржан Момышұлы. Тәуелсіз жылдарында жарық көрген ғылыми еңбектерде Бауыржан Момышұлы жан-жақты зерттелді. Әскери қызметтегі қолбасшылық ерліктері мен қатар жазылған шығармаларындағы проза, пейзаж, ұлттық тәрбие мәселелері қарастырылды. Бауыржан Момышұлының әскери қызметі мен өмір жолының хронологиясын жасаған тарихшы М.М. Айтқазинаның үлесі зор [5]. М.М. Айтқазинаның диссертациялық жұмысының ерекшелігі батырдың жауынгерлік және әскери-теориялық қызметін, полк пен дивизия командирі ретіндегі жауынгерлік іс-қимылдарды ұйымдастыру және жүргізу тәжірибесіне терең және кешенді тарихнамалық зерттеу жүргізді. Бауыржан Момышұлының қызметіне арналған тарихи әдебиеттерді, мұрағаттық материалдарды зерделеу, жүйелеу және талдау М.М. Айтқазинаның ғылыми зерттеу жұмысының маңызын арттырды. Десек те, Бауыржан Момышұлының шағармалары негізінде патриоттық тәрбие мен ұлттық тәрбие беру үдерісі мен шығармаларының жүйелі талданбауы, сонымен қатар тарихи тұлғасын зерттеуде және әскери қолбасшылық қызметі мен ерліктері туралы зерттелген мұрағаттық құжаттардың толық қанды жарық көрмеуі тарихи тұлға туралы ғылыми білімнің аз екендігін дәлелдейді.

Өзектілігі: мақалада Бауыржан Момышұлының тарихи тұлғасы мен әскери қолбасшылық өнерін зерделеу, рухани мұралары мен шығармаларын насихаттау арқылы өскелең ұрпақ тәрбиесіне байланысты көзқарастары мен ой-пікірлерінің құндылығы көрсетіледі. Архивтік құжаттарға талдау жүргізу арқылы Бауыржан Момышұлының тарихи-рухани мұрасының ғылымилығы зерделенеді.

Мақсаты мен міндеттері: Бауыржан Момышұлының соғыс жылдары жазылған ойлары мен солдат-тың мінезінің қалыптасуына әсер ететін факторларды айқындайтын тұжырымдамалар жазылған әйгілі көк дәптері жан-жақты талданды. Бүгінде құнды дерек болып саналатын көк дәптерінің түп нұсқасы Ресей Федерациясы, Мәскеу қаласындағы

Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архиві (бұдан былай (РМӨ және ӨА) архивінде сақталып тұр. Мақсатқа жету үшін мынадай міндеттер шешімін тапты:

➤ Архивтегі Бауыржан Момышұлының көк дәптеріне салыстырмалы тарихи талдау жүргізілді.

➤ Мәскеу қаласындағы мемлекеттік В.И. Ленин атындағы кітапханадағы газет журналдар біліміндегі 1941-1945 жж. Бауыржан Момышұлының солдат психологиясы туралы жазылған мақалаларына сараптама жасалды.

Материалдар және әдістер: Зерттеу жұмысында материал жинау, деректерді хронологиялық жинақ-тау, топтастыру, тарихи-генетикалық, жүйелі құрылымдық, тарихи-салыстырмалы және кешенді түсіндір-мелі әдістер қолданылды.

Негізгі бөлім: Бауыржан Момышұлының соғыс жылдары жазылған ойлары мен солдаттың мінезінің қалыптасуына әсер ететін факторларды айқындайтын тұжырымдамалар жазылған әйгілі көк дәптердің түпнұсқасымен Қазақстан Республикасы Халықаралық «Болашақ» бағдарламасы бойынша Ломоносов атындағы мемлекеттік университетінде тағлымдамадан өту барысында танысу мүмкіндігі туды. Көк дәптердің мазмұны А. Кривицкийдің «Под Московный караул», «Бессмертие» атты еңбектерінде жарық көрген. Архивтегі қалың, көк қағазбен түптелген көлемді дәптер Бауыржан Момышұлының әскери жазбалары. Көк дәптердің тарихи құндылығы 1942 жылы жазылған. Ерекшелігі адам психологиясының терең сырларын ашу, мінез-құлқын сипаттау, адам бойындағы қасиеттерге талдау жүргізу. Мазмұнын-дағы ұлттық салт-дәстүр, ұрпақтар арасындағы қарым-қатынастың рөлі туралы құнды және танымдық материалдар ұлттық тәрбиені дәріптейтіндігі көк дәптерде сипатталады.

Көк дәптер Мәскеу қаласындағы Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архиві 2863 фонд, 1 опис, сақталу қоры 689. Б. Момышұлы Военные записи (Автограф) деген атаумен тұр. Құжат он алты беттен тұрады: Әскери тәрбие туралы, Солдаттық салт, Офицерлік қасиет, Батырлық туралы, Халық батырлары Шоқан мен Амангелді атты тарауларды қамтиды.

Көк дәптердің алғашқы бетінде: «Ерсіз ел болмайды, елсіз ер болмайды», «Отан үшін отқа түс – күймейсің, өмір үшін күрес – өлмейсің» деген қанатты сөздері жазылған. Бұл қанатты сөздер Бауыржан Момышұлының ұраны. 1942 жылы желтоқсан айында Бауыржан Момышұлы былай деп жазған: «Ұлттық мақтаныш – ұлт адамының жеке басындағы мызғымас қасиетті заң. Кімде кім өз ұлтын құрметтесе және оны мақтаныш етпесе (ал, әрбір ұлтта мақтаныш етерлік іс бар), ондай адам нағыз оңбаған адам». Бауыржан Момышұлы не жайында ойласа да, оның пікірлері әскери іске, өзінің кәсібі болған офицерлік іске мүлтіксіз оралып отырады [6]. «Әскери тәрбиенің мақсаттары» деген тарауда Бауыржан Момышұлы «әскери психологиядағы ұлттық мәселе» деген тезисті жеке қарастырады. Мұны былайша түсіндіреді: «Менің өз тәжірибемнен көзім мынаған жетті – жауынгерлерді әскери жағынан тәрбиелеу ісінде халық-тың соғыс жөніндегі өткендегісі және ұлттық дәстүрлері аса зор маңызды орын алады». Одан әрі Бауыржан Момышұлы қазақ халқының кейбір өзгешеліктері мен әдет-ғұрыптарына қорытынды жасайды, ол өз кезегінде қазақ солдаттарын әскери жағынан тәрбиелеу және үйрету ісіне көмек береді. Осы жазбалардан мынадай сөйлемді келтіруге болады: «Ұлттық спорт ойындары. Бұлар адамды батылдыққа орамдылыққа, ақылды қызбалыққа, тәуекелшілдікке, табандылыққа, тіпті абырой үшін өлуге әзір тұру мінездерін шыңдайды. Өз елімнен біреу, мысалы асау аттан қорықса немесе мүлде атқа мініп жүре алмайтын болса, ондай адамды мен қазақ деп атауға ұялар едім. Ұлттық ойындар жігіттерге жауынгер үшін өте қажет болған аса құрметті серілік сапа беріп тәрбиелейді».

«Жеңіс кілті Отан сүюшілікте. Ол солдатқа жөргекте жатқаннан бастап үйретілуі, қанына кіріп, сіңісуі тиіс. Дәстүр – тәрбиенің басты қайнары. Ал дәстүр ұлттық тәрбиеден өзекті орын алады. Отан сүюшілік, ұлтын сүюшілік ұлттық дәстүрмен жалғастырып, солдатқа саналы түрде сіңіру керек» дейді [6].

Біз Отан соғысында өзін танытқан қолбасшылар туралы айтқанда, олардың бойынан бұрынғы қолбасшылық дәстүрлердің ерекше қасиеттерін аңғарамыз. Әрбір қолбасшы үшін негізгі мәселе – солдат пен офицердің жүрегіне жол тауып, өзіне баурап, бағындыра білу. Бауыржан Момышұлының көк дәптеріндегі генерал Панфилов осы қасиеттерге ие.

«Генерал Иван Васильевич Панфилов – менің ұстаздарымның бірі. Мен ол кісіге қарыздар емеспін, парыздардың бірімін. Қарыз, парыздың айырмасы моральдық жағынан есептеледі». Генерал Панфилов – көрегенді адам. Ал көрегенділік – тәрбиеліліктің көрсеткіші. Сол себепті генерал басқа ұлттармен қарым-қатынасында сол адамды сыйлап, кіші пейіл, сыпайы, сол халықтың салт-дәстүріне құрметпен қарайды. Генерал Панфилов өз дивизиясындағы әртүрлі халық өкілдерінің өмірін, тұрмыс-салтын терең білді. Сондықтан әрқайсысымен – қазақпен де, өзбекпен де, қырғызбен де, украинмен де – тез ұғысып, қарапайым қатынас жасай білді [7, 261 б].

Бауыржан Момышұлы әскери қызметтегі алғашқы адымын көк дәптерде былай еске алады: «армиядағы алғашқы айлар маған ауыр, өте ауыр тиді. Командирдің алдына жүгіріп келіп, оның алдында тұзу тұру, оның: «сөзді қойыңыз, жүре беріңіз» деп қысқа сөзбен бұйрық беруін тыңдап тұру маған намысыма тигендей боп көрінетін». «Бұл неге сөзді қойыңыз» деп бұйырады деп, іштен астан-кестен ашуланып тұратынсың. Бірақ көп ұзамай мен тәртіптіліктің мәні қаншама зор екендігін түсіндім. Тәртіп – армияның басты күші екендігін сонда білдім. Екіншіден – өзің бұйрық беру үшін бағына білу керектігінде ұқтым деп ой түйген Бауыржан Момышұлы: «Дұрыс тәрбиелей білушілік, қарамағындағылардың психикасына дұрыс ықпал ете алушылық пен парасатты түрде берілген бұйрық

кана қару-жарак пен туға, жауынгерлердің өміріне қауіп төндіріп тұрған қорқыныштың алдын алудың, оған жол бермеудің, сақтап қалудың, жауынгерлерді абыройсыздық пен маскара болудан аман алып қалудың сенімді құралы» деген тұжырымға келеді. Содан бері, әскери тәртіптің мазмұны және солдаттарды тәрбиелеудің принциптері туралы пікір Бауыржан Момышұлының ойынан шыққан емес. Оның көк дәптері осы тақырып жөніндегі жазбалармен көп шимайланған [6]. Сондықтан Бауыржан Момышұлы «Тәрбиеге бағынған құл болмайды» деп бекер айтпаған.

Көк дәптердің «Солдаттың әсемдігі туралы» бөлімінде жауынгер әдемі болуға тиіс. Үсті-басы жинақы болу және тәртіптілік-міне солдат әсемдігінің бірінші белгілері осылар. Жауынгер қатарда және ұрыста жүргенде өзінің міндеттерін, оған дағдыланғандықтан, сонымен қатар, төселіп алған үйреншікті ісіндей сияқты еркін орындап отыруға тиіс. Бұл солдат мамандығының жоғарғы сатысы болады. Әскери мәдениетке жетілген адамдар мен оқиғаларға үнемі талдау жасауға қабілетті командирлер ғана өз әскерлерін осындай етіп тәрбиелей алады. Командир өте әділ және адал болуға тиіс». Солдаттың сыртқы келбеті мен жүріс тұрысы туралы бағдарбереді. Бауыржан Момышұлының шығармаларында қолбасшы бейнесі ерекше көзге түседі. Мәселен, И.В. Панфилов, И.М.Чястяков, подполковник Курганов, Н. Редин, Вахалов баяндалады. Үнемі олардың іс-әрекеттерін үлгі тұтып, олардан тәлім-тәрбие ала отырып, өз жұмысына баға беріп отырған. Алғашқы ұстаздарының бірі, әрі тәрбиешісі мен ақылшысы болған помкомвзвод Николай Рединнің тұлғасына ерекше баға береді. «Әскери өмір мектебінің бірінші рет есігін ашып, әскер өнерінің алфавитін «әліпті таяқ» деп танытып бетімді ашқан ұстазым помкомвзвода Николай Редин болатын» деп жазған. Көк дәптерде: «Командир жауынгердің жүрегіне жол таба білуі қажет, ол сарбаздың сыр сандығының кілтін өз қолына ала білгені абзал. Сарбаздың сыр сандығының үш кілті бар: олар – ақыл, ерік, сезім. Ашу-ызамен емес, ақыл-парасатпен үйрет, бірақ жөнсіз мақтама, орынсыз зекіріп сөкпе, даттама, құр босқа айғайлап, бақырма. Орынды жерде қатал бола біл. Қаталдық әділ болып, еш уақытта сарбаздың бойындағы адамгершілік сезіміне, намысына тиіп, қорламайтын болсын. Қаталдық-азаматтық мінез-құлық нормасы шетінен асып кетпеуі қажет» [6] деп командирдің міндетіне жан-жақты талдау жасайды.

Бауыржан Момышұлы солдатты ерлікке тәрбиелеу мәселесіне ерекше тоқталады. Солдат болу, командирінің бұйрығын мүлтіксіз орындаудың психологиялық жағынан қаншалықты қиын екеніне ерекше тоқталып, «Біз солдатты соғыс жағдайында өзін қалай ұстауға күні бұрын дайындаймыз. Жеңіс үшін командирге темірдей тәртіп қажет. «Командирдің бұйрығы дұрыс па, бұрыс па» деп талқыға салып жатуға соғыс жағдайы көтермейді. Ал темірдей тәртіпсіз жеңіске жету мүмкін емес» деген қорытынды жасайды.

Жауынгер командирді мемлекет өкілі деп – қатал сот, қатал айыптаушы, қызу қорғаушы деп тануға тиіс, барлық істе оның ұжданына ешбір күдіксіз сенетін болуы тиіс...» [6]. Нағыз жауынгер тәрбиелеп шығаруға мүмкіндік беретін командирдің күші неде? Бұл күш, бәрінен де бұрын адамның мінез-құлқын білетіндікте болып отыр. Бұл туралы Бауыржан Момышұлы былай деп жазады: «Жауынгердің сезіміне, мінез-құлқына түрткі салып, сөйтіп оған басшылық ету керек. Осы реттен әскер ету ісі – тұтас бір өнер, мұны ақылы сай әрбір командир меңгеруге, талап етуге міндетті. Офицер – психолог, адам жанын танығыш болуға тиіс. Әрине, сауатты, жан-жақты ысылған, өскелең болу оның борышы, өйткені офицерлік қасиеттің мәнісі де осында. Әскери атақ алу және қызмет жөнінен жоғарылап өсіп отыруға талаптанудың орнына, ең алдымен әскери және басқа мәдениет жағынан өсіп отыратын болу керек. Қызмет жөнінен жоғарылау офицердің өз ісіне қарай әділ сыйлық ретінде болып отырды».

Еңбектерге талдау барысында Бауыржан Момышұлының адамды жақсы танитындығы анық байқалды. Ол жүректегі сырды білгіш адам. Өзіне бағынышты адамның кілт еткен мінезі, ауыздан шыққан сөздің түрі, көздің құйылысы одан қашып құтыла алмайды. Батырдың адамды тани алатын қасиетін «Адам қайраты» атты жинағындағы «Жон арқа» атты әңгімесінен анық көруге болады. Әңгімеде Бауыржан Момышұлы: «Сыртқа сыр бермеу оңай емес: айнала оны аңдып, сынап тұрса, ол айналаны аңдып, арбап сыр білдірмеуге тырысады. Ол үшін ол алдымен көз қарасы мен бет өңін бұлжытпай бір қалыпта ұстауға үйренеді, дағдыланады. Кей кезде сезілер-сезілмес сәл дірілдеген қол қимылы көз бен бет жасырған ішкі сезімді айқындай сүйексіз қызыл тілдің өтірігіне айғақ боп шыға келеді. Әсіресе адамның иығы мен жон арқасы адамның ішкі сырын әшкерелеп қояды» деген тұжырым жасайды [8, 125 б.]. Әңгіме желісі бойынша, немістермен шайқас тоқталып екі жақта әбден шаршап, шалшық Л. өзенінің бойында қорғаныста жатқан кез. Бұл кезде Бауыржан Момышұлы полк командирі, қарамағына полкқа бір топ адамдар келіп қосылады. Сол адамдардың ішінде қимылы сергек, әскери әсем киінген жас капитан командирдің назарына түседі. Пысық, әрі әсем тұрпайына қарағанда ол қызмет жағына да шалағай бола қоймас деп ойлайды. Командирдің көзіне ерекше түскен капитан үшін де сын сағат туады. Бір топ жауынгерлерді дұшпанның ту сыртына жұмсау қажет болады. Оларға майданның шебінен өтіп, дұшпан қасынан документтер, адамдар қолға түсіріп алып келу тапсырылмақ. Командир

көзіне ерекше түскен капитанды шақырып алып алдағы міндеттемені қояды. Капитан тапсырманы орындауға дайын екенін баяндап шығып бара жатқанда Бауыржан Момышұлының көзі капитанның иығы мен жон арқасына түседі. Капитанның иығы қомданып, жоны томпайып кеткен екен. «Көкіректің өрлігіне қорқа томпайған жон айғақ болады. Қорқаққа топты тапсыруға болмайды» деген ой командирге сап ете келеді және ол бірден капитан, вернись! деп бұйырады. Ол қайтып келіп тікесінен тік тұра қалады, екеуінде де үн жоқ. Маған орынбасарыңызды жіберіңіз бұл тапсырмаға сіз бармайсыз дейді Бауыржан Момышұлы. Орын-басары ұлты украин Миллярчук тапсырманы мұқият тыңдап жоғары дәрежеде орындап келеді. Арада біраз уақыт өткен соң, тапсырманы орындаған Миллярчук полк командирі болып тағайындалады, ал капитан болса, генералдың адыютанты болып қызметтерін жалғастырады. Бауыржан Момышұлы адамның бойындағы қабілетті анықтай алатын ерекше қасиеті осы әңгімеде керемет сипатталған [8, 128-129 бб.].

Бауыржан Момышұлы жоғары әскери нысананың жаратылысы туралы көп ойлайды. Оның бұл жөніндегі пікірлері былай айтылған: «Батырлық – жаратылыстың сыйлығы емес, белгілі мақсатты әскери тәрбиенің нәтижесі, патриоттық борышты орындау үшін қауіп алдында қарсы баруға өз-өзінді әдейі қорғаудың нәтижесі, шыншылдық, ұялу, намыстанумен және масқара болу сезімдерінен өзінің азаматтық абыройы мен қасиетін қорғай отырып, адам алға ұмтылады. Игілікті іспен жарыса отырып, игілікті істі ғана емес, қауіптілікті де достарымен бөлісуге тілеп адам алға ұмтылады, жауды қыру жолымен өзін және өз отанының адамдарын қауіпсіздендіруге талаптанады...» [7, 267б.]. Бауыржан Момышұлы батырлық туа бітпейді ол тәрбиемен келеді деген тұжырымдамасына талдау жасар болсақ, жастарымыздың барлық асыл қасиеттері мен өмірлік құндылықтары және жетістіктері тек тәрбие арқылы қалыптасып дамиты-нына көз жеткізуге болады. Батырдың Қазақстан жазушыларының біріне жазған жай бір хатында, 8-ші гвардия дивизиясы туралы жазылған пьесаны талқылай келіп, Бауыржан Момышұлы былай деп жазады: «Мен бұрын да айтқан болатынмын қазіргі соғыс мушкетерлер мен найзагерлердің соғысы емес Отан соғысының офицерлері XVI ғасырдың серілері емес... Сіз, толық өкімді офицерді – әкімші, соғыс ісін білгіш офицерді қайда қойдыңыз? Ең аяғы Панфиловты да жекпе-жек ұрыстың шебері етіп көрсетіңіз. Тактика мен стратегияның не екендігін сіз қалайша ұқпай жүрсіз? Жұрттың бәрін қолына мылтық пен найза ұстаған солдат деп қарай беруге болмайды ғой. Біздің соғыс ғылымы қайда жатыр, оператив – тактикалық ой-пікірлер және жағдайдағы екі жақтың шын хәлі қайда жатыр?» деп пьесаны жазған жазушыға қатты сынға алады. Жазушылардың өзін соғыс туралы жазғанда шынайылық пен белгілі бір соғыс ережелерін сақтау керек екендігін дөп басып айта келе бұл жерде де жазушыларды оқырмандар алдына шынайы болуға әсерілеп жазудың қажеттілігі жоқ екенін ескертіп тәртіпке шақырғандай. Бауыржан Момышұлының ой толғаулары мен шығармаларындағы тәрбиелік көзқарастарының маз-мұнын үш бағытқа бөліп қарауға болады:

➤ Ұлттық тәрбие: бала тәрбиесі бесіктен бастау алады яғни ұлттық дәстүр мен әдет-ғұрыпқа сүйене отырып тәрбиелеу (қазақтың ертегілері, аңыз әңгімелері, ұлттық ойындар, батырлар жыры, дастандар, тарихи оқиғалар халықтың сүйегіне сіңген дәстірлері).

➤ Патриоттық: Бауыржан Момышұлы барлық әңгімелері, проза, романдары ойдан шығарылмаған, яғни тәрбиенің қайнар көзі шындық кішкентай сәбидің, жас өспірім баланың, әскердегі солдаттың жүрегін жаулаудың бірден бір жолы шынайы болу және Отанды сүю.

➤ Отбасылық құндылықтар: тәрбиенің қайнар көзі отбасынан басталады. «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілерсің.....»

Ұлттық болмыс, оны дәріптеу отбасынан, ошаққасынан басталады. Отбасы – тәрбиенің тамаша мектебі. Үлкенді сыйлауға, ана тілін ардақтауға, салт-дәстүрімізді сақтауға тәрбиеленсек, ұшқанда да соны іліп, жүрген жерімізде сол құндылықтарды дәріптейміз. Халқымыз ұлын нарға, қызын арға балап, жігіттің бойынан елге қорған боларлық батырлық қасиетті іздеген. Осындай тәрбие арқылы құндылықтарды қалыптастырған.

Егер де, біз Бауыржан Момышұлының осы қадірлі қасиеттерін жастарға таныта білсек, ел арасында дәріптей білсек, тәрбиенің ең ұтымды түрі осы болмақ.

Талдау: Бауыржан Момышұлы шығармаларының негізгі тақырыбы жас жауынгерлерді ерлік-патриоттық, Отанын, елін-жерін сүюге тәрбиелеу, ұлттар достығы болды.

1943 жылдың желтоқсан айында ауыр жарақаттанған Бауыржан Момышұлы қысқа мерзімге демалу үшін Алматыға оралады. Бұл тұста батырдың атағы әлемге тарап, қазақ халқы да батырдың атақ абыройымен таныс болатын. Оның елге оралуы үлкен тарихи оқиға болды. Бұл сапарында Бауыржан Момышұлы ғұлама қаламгер М. Әуезовпен, жыр алыбы Жамбылмен жүздесіп, шексіз рухани рахатқа бөленеді. Мұнымен қоса Қазақстан жұршылығы батырмен қауышып, жер-жерде кездесулер ұйымдастырылды. М. Әуезов пен академик Қ. Сәтбаев бірлесе отырып, Қазақстан Ғылым академиясының ғимара-тында соғыс тақырыбында лекция оқу үшін батырдың келісімін сұрайды. Батыр

келісiмiн бередi. Ақыры 1944 жылы 19-25 қаңтар аралығында академияның үлкен залында алты күнге созылған лекция басталып кетедi. Батырдың аузымен баяндалған лекциясы арнайы стенограммаға түсiрiлiп отырды [13, 187-188 бб.]. Лекциялар жинағы кейiнен 1990 жылы Баурджан Момыш-Улы. Психология войны (Книга-хроника) Алма-Ата «Қазақстан» 1990. М.М. Мырзахметовтiң құрастыруымен басылып шықты. Бұл кiтап әскери-патриоттық тәрбие берудiң қайнар көзi.

Бұл лекцияны ұйымдастырудың бiрнеше себептерi болғандығын аңғаруға болады. Бiрiншiден, шалғай-да жатқан қазақ елi Москва түбiнде болып өткен соғысты, тiптi жалпы соғыс жайлы мағлұматты батырдың өз аузынан естуге тиiс болатын. Бауыржан Момышұлы бiр жағы қолбасшы ретiнде, бiр жағы сол соғысқа қатысушы ретiнде барлық мәселелерге қанық болатын. Сондықтан ол болып жатқан соғыс жайлы ақиқатты баяндауды дұрыс санаған. Батырдың оқыған дәрiсi көпшiлiк тыңдарманға оң әсер еткен-дiгi мәлiм. Екiншiден, бұл тұста соғыс тақырыбында қалам тартып жүрген қаламгер болған жоқ. Соғыс тақырыбында шығарма жазу үшiн соғыстан хабардар болуы тиiс. Ал қаламгерлердiң көбiсi майдан шебiн-де болуы себептi бұл тақырып ашық күйiнде қалған болатын. М. Әуезовтiң соғыс тақырыбында аса қы-зығушылық танытуы сондықтан едi. Бұған М. Әуезовтiң лекция барысында: «Осыған дейiн қалай айтып келсеңiз, солайша жүргiзе берiңiз, бiз бәрiмiз әскери адамдар емеспiз». Түсiнiктеме неғұрлым көп болған сайын бiз үшiн жақсы. Сiзге белгiлi нәрселер болып көрiнсе де, бiзге белгiсiз. Бiз әскери ғылымның, тiптi әлiпшесiнен бастап бiлуге құштармыз», - деп тiлек бiлдiргенi осының дәлелi болса керек [15, 66-67 бб.]. Үшiншiден, ұлы соғыс үнi әлемдi билеп тұрған кезде оның ақиқат шындығын, анық-қанығын тiрi куәгер-ден естiп, бар салмағын түсiну елдегi әдебиет, мәдениет қайраткерлерi үшiн ауадай қажет болды. Ел iшiндегi түрлi алып қашпа қауесет сөздер көптiң үрейiн тудырып, моральдық-психологиялық тұрғыда керi әсерiн тигiзiп жатты. Ал, тарих, мәдениет майданында жүрген тылдағы қайраткер тұлғалар үгiт-насихат жауынгерлерi ретiнде елдiң ертеңге деген сенiмiн күшейту үшiн осындай дәрiстер тыңдау, содан рухани азық алу тым қажет болатын.

Бауыржан Момышұлының «Соғыс психологиясы» жайындағы әңгiме-лекциясында Ұлы Отан соғысының тарихы, 8 гвардия дивизиясының Мәскеудi жаудан қорғаудағы ерлiгi, генерал Панфиловтың соғыс iсiн басқарудағы шеберлiгi мен солдат психологиясын жақсы меңгерудегi бiлгiрлiгi, адамға деген iзгi жүрегi, әкелiк қамқорлығы, солдаттар мен офицерлер арасындағы қарым-қатынас жайы ғылыми-психологиялық тұрғыда сөз болады. Еңбектiң өзi айтып тұрғандай Бауыржан Момышұлы соғыс стратегi-нен гөрi майдан психологына көбiрек ұқсайды. Бауыржан Момышұлы соғыстың, ұрыстың негiзгi белгi-лерiн айта отырып, осы ұрыстардағы адам бойындағы қасиеттердiң жүйесiн жасап көрсетедi. Мәселен Бауыржан Момышұлы көзқарасында «Соғыста – адамға тән барлық жоғары және төменгi қасиеттер көрiнедi» Бұл сезiмдердi екi топқа бөлуге болады: Жоғарғы сезiмдер: парыз, адамгершiлiк, ержүректiлiк, ерлiк, батырлық, қаһармандық және т.б. Төменгi сезiмдер: опасыздық. Ұждансыздық, үрей, қорқыныш, шошу т.б. Адамды адамнан ажырататын белгiсi оның рухани күшi болып саналады. Ал, рухани күштiң негiзгi қайнар көзi, әрi қозғаушы күшi «ақыл, сезiм, ерiк-жiгерден» табылып жатады. Мiне осы рухани күшi мықты адам ғана майдан даласында үрейге бой алдырмай, психологиялық ауытқушылықтарға жол бермейдi [15, 252 б.].

Қазақтың «ұяда не көрсең, ұшқанда соны iлесiң» деген мәтелiне сүйенсек, «Егер бала жөргекте жатқан кезiнен-ақ» анасын тыңдамай, бес жасынан әкесiмен тайталасып, тiлiн алмай, бұзақы болып өссе, онда өсе келе одан сөзсiз жаман адам, жаман солдат шығады. Мұндай «жөргегiнде антұрған адамды» қайта тәрбиелеу қиын да, ауыр мiндет» деп, қайта тәрбиелеудiң қиындығын айта келе, «балаға адамның, азаматтың бойындағы барлық жақсы, асыл қасиеттер ананың ақ сүтiмен бiрге берiлу керек. Сонда ғана одан жақсы жауынгер шықпақ» дегендi айтады. Солдатты ерлiкке тәрбиелеу мәселесiне ерекше тоқталады. Солдат болу, командирiнiң бұйрығын мүлтіксiз орындаудың психологиялық жағынан қаншалықты қиын екенiне ерекше тоқталып, «Бiз солдатты соғыс жағдайында өзiн қалай ұстауға күнi бұрын дайындаймыз». Жеңiс үшiн командирге темiрдей тәртiп қажет». «Командирдiң бұйрығы дұрыс па, бұрыс па» деп талқыға салып жатуға соғыс жағдайы көтермейдi. Ал темiрдей тәртiпсiз жеңiске жету мүмкiн емес деген қорытынды жасайды. Соғыстың сұрапыл күндерiнде халқымыздың дәстүрлерi ерекше көзге түседi. Бауыржан Момышұлының «Ана әмiрi» атты әңгiмесiнде батальон командирi Исламқұлов жаудың өршiп бара жатқан қатерлi минутында полк командирi Бауыржан Момышұлынан кейiн шегiнуге рұқсат сұрайды. Оған Бауыржан Момышұлы: «Қоянды қамыс, ердi намыс өлтiредi. Менiң бұйрығым осы», деп қазақ мәтелiмен жауап бередi. Бауыржан Момышұлын тек қана соғыстың өзi емес, онда жасалған ерлiк те емес, оны жасаған адамның адамгершiлiк дүниесi, кiршiксiз таза көңiлi, қаһарман мiнез құлқының қалыптасуы маңыздырақ болады. Батырдың шығармаларында Төлеген Тоқтаров, Мәлiк Ғабдуллин, Жалмұхаммед Бозжанов, Әкiмгерей Қалиев, Мұхаметқұл Исламқұлов сияқты қазақ батырларының бейнесi ерекше суреттелген.

Лейтинант Ислақұлов кім? Оны Бауыржан Момышұлы мен не байланыстырып отыр. Лейтинант Ислақұлов 1906 жылы Шымкент губерниясының Арыс-Бадам өңірінде дүниеге келген, 1920 жылдары Ташкентте ашылған Орта Азия мемлекеттік университетінің журналистика факультетін бітірген. Кейінен бірнеше жерде жұмыс істеген, аудандық газетте, мектепте, губерния аппаратында. 1939 жылдары «Оңтүстік Қазақстан» газетінің тұңғыш редакторы болған Бейсенбай Кенжебаев оны осы газетке тілші қызметіне алады.

«Оңтүстік Қазақстан» газетінен «Социалистік Қазақстан» газетіне ауысып, соғыстың алдындағы екі жыл Алматыда қызмет етеді. 1941 жылдың шілдесінде Талғардағы жаңадан жасақталып жатқан, 316-атқыштар дивизиясына өз еркімен барып жазылады. Мұхаметқұл Исламқұлов үнемі басқа батальон-дағы взвод, рота командирі, штаб бастығы болып келгенімен, соғыс барысында бүкіл 41-жылғы шайқас барысында Бауыржан Момышұлының батальонымен үнемі көрші шепте иық тіресе айқасты [14].

Бауыржан Момышұлы Төлегеннің, Әкімгерейдің істеріне түрткі болған себептерге адамгершілік, инабаттылық қайнар көздеріне таң қалады да, олардың негізін бостандық пен тәуелсіздікті бәрінен жоғары бағалаған қазақ халқы өмірінің терең қатпарларынан ұлттық дәстүрлерден табады. Содан Исламқұлов шепті ұстап қалады. Кейін ол бұл мәтел ақ шашты анасының бұйрығындай көрінгенін айтады. Бауыржан Момышұлы естелігінде осы батальонның қоршауда қалып, жұбын жазбай, өздеріне қосылғаны баяндалады.

Бауыржан Момышұлы шығармаларындағы батырлардың бірегейі Мәлік Ғабдуллин.

Мәлік Ғабдуллин 1915 жылы Ақмола облысы «Станлиндік Ту» колхозы, Зеренді районында кедей шаруа отбасында дүниеге келеді. Бұл жаңа әкімшілік бөлініс бойынша, ал ертеректе Көкшетау уезінің Дзертавский ауылы болған. Әкесі Елемесов Ғабдулла білімді адам болған. Бұл оның оқу сауаттылығының болғандығын аңғартады. Ол кезде көптеген қазақтардың оқу сауаттылығы болмаған. Анасы Әлия он баланы босанған тірі қалғаны тек Мәлік Ғабдуллин. Мәлік Ғабдуллин бір жарым жасынан бастап әже-сінің тәрбиесінде болады. Әжесі жеті жасқа келгенде әртүрлі ертегілер айта бастайды. Балалық шағын керемет естеліктермен еске алады. Мәлік Ғабдуллин ірі қазақ жазушысы және әдебиеттанушы ғалым. Ол жазушылық қабілеттері мен қызығушылығын ерте танытты.

1935 жылы Мәлік Ғабдуллин Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтын бітіреді. Әскери қызмет өткергеннен кейін (1935-1937) «Социалистік Қазақстан» газетінде жұмыс істейді. Ал, 1937 жылы редактордың орынбасары лауазымын атқарады. 1938 жылы «Қазақстан пионері» тіл институтының және КСРО ҒА қазақ филиалы әдебиетінің ғылыми қызметкері. 1938-1946 жылдары Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтының аспиранты. Соғыстан кейінгі жылдары Қазақ Ғылым Академиясының Әдебиет және тіл білімі институтының директоры болып жұмыс істеді. 1946-1951 жылдары Абай атын-дағы Қазақ педагогикалық институтының ректоры, ал 1963-1973 жылдары М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының фольклор бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарды. Оның «Қазақ батырлар эпосы» атты ғылыми еңбегі 1972 жылы Ш. Уәлиханов атындағы сыйлыққа ие болды [16]. Кеңес Одағының батыры Мәлік Ғабдуллин және оның күнделігінің жазбалары Ресей федерациясы Мәскеу қаласы, Ресей Ғылым Академиясының Ресей тарихы саласындағы ғылыми-зерттеу институтының мұрағатында және "тарихи мұрағат" журналында толық жарияланған. Мәлік Ғабдуллинге қатысты архивтегі құжат кеңестік, қазақстандық және ресейлік тарихшы, тарих ғылымдарының докторы, профессор Дина Ахметжановна Аманжолованың "Мен әдебиетті шын жүректен қолдаймын". Кеңес Одағы батыры М.Ғабдуллин әңгіме жазбасынан 1943 жыл атты мақаласында жарық көрді.

Бауыржан Момышұлы шығармаларында көзге ерекше түсетін нәрсе оның сезімтал нәзік психолог екендігі. Оның «Жонарқа» деген шағын әңгімесінде бір капитанның қорқақтығы сезіліп қалады да, Бауыржан Момышұлы оны барлауға жібермейді. Сырттан қарағанда капитан тәртіпті көрінсе, жауапты тапсырма кезінде еңсесі түсіп, ішкі сырын көрсетіп алады.

Бауыржан Момышұлының өміріне қатысты жазған екінші туындысы «Москва үшін шайқас» деп аталады. Шын мәнісінде «Москва үшін шайқас» романы А. Бектің «Арпалыс» романының заңды жалғасы болып табылады. 1958 жылы романның алғашқы тараулары жарық көре бастады. Романның жазылу тарихына аздап тоқталып өтелік. 1942 жылы А. Бектің «Арпалыс» романының екі тарауы жарыққа шыға салысымен А. Бектің де, Б. Момышұлының да атағы бүкіл жұртшылыққа тарап кетті. А. Бек шығарманың қалған бөлімдері жазылмайды. Осы арада Бауыржан Момышұлы он жылдан аса уақыт А. Бектен хабар да күткен. Алайда одан ешқандай хабар болмайды. Ақыры Бауыржан Момышұлы өзі романды жазуға отырады. «Москва үшін шайқас» романы – мемуарлық туынды. Өйткені бұл шығармада мемуарлық шығармаға қойылатын талатардың барлығы бар. Тіпті Бауыржан Момышұлы жазбаларында: «Мен жазу-шы емеспін, Мен - мемуариспін» деп талай айтқан да. Сондықтан аталмыш

шығармасында Бауыржан Момышұлы Москва түбінде болған соғыс көріністерін естелік ретінде қағазға түсірген. Әдетте мемуарист қаламгерлер өзінің басынан кешкендерін жаза отырып, атқарған істері мақтангершілікпен баяндайды. Ал Бауыржан Момышұлы тіптен бөлек. Ол көбінесе қанды көйлек серіктерін молырақ аузына алып, өзін тасада ұстағанды дұрыс санаған. Басты кейіпкерді айтпас бұрын, бірінші кезекте оның түр әлпетін (портретін) жасап барып, мінезіне, айналасындағылармен қарым-қатынасына, іскерлігіне т.б қасиеттеріне даралап тоқталып барып оқиға шеңберіне ауысады.

Соғыстың алғашқы күндері Москваны қорғауға ерекше күш жұмсалғанымен, Қызыл Әскердің мұндай алапат соғысқа дайын емес екендігін ұрпақ алдында көрсетіп кетті. Он бес ұлттық республикадан тұратын алып мемлекет, құрамында бірнеше жүздеген миллион халқы бола тұра небәрі бес миллион халқы бар неміс басқыншыларына төтеп бере алмай дағдарысқа түскенін түсіну қиын. Романда Бауыржан Момышұлы осындай сәтті: «Менің қарамағымда ол күндері «танк батальонынан» басқа бірнеше әскери бөлімдер де келіп қосылды: он қылышы бар «атты әскер эскадроны», жиырма сапері мен отыз минасы бар «саперлер батальоны», екі зеңбірегі бар «жеке артиллерия дивизиясы», - деген жолдар арқылы баяндап өтеді. Яғни адам саны болмаса соғыс техникасы мен қару-жарақ тұрғысында қызыл әскер немістерге қарағанда әлдеқайда төмен дәрежеде болатын. Сондықтан Бауыржан Момышұлы сынды саналы, қайсар қолбасшылар қолдан келер қайратын аямастан, өздері үлгі болып, Кеңестер Одағының астанасы Москваны жан-тәнімен қорғап бақты.

Қорытынды: Бауыржан Момышұлының дүние жүзінің халықтарына белгілі болуының себебі, оның екі қасиетінен: бірі – батырлығынан, екіншісі – жазушылық өнерінен. Ұлы Отан соғысының қаһарманы, атақты қолбасшы соғыс аяқталғаннан кейін қолжазбаларын, күнделіктерін қайта қарап, тарихилығымен қатар, тәрбиелік мәні зор тарихи-мәдени мұралар қалдырды. Батырдың әскери тақырыпта жазған шығармаларында нақты дерек, тарихи шындық басым. Жақсылық, әділеттілік, абырой, еңбексүйгіштік сияқты әмбебап кісілік қасиеттермен қатар, батырдың тәрбиелік тағылымында көшбасшылық, қолбасшылық, көрегендік пен шешендік сынды құндылықтар жайлы айтылады. Отаншылдық пен сүйіспеншілік, ерлік пен елдік, адамгершілік пен ізгілік, тектілік, намыс, ар мен жан тазалығы, достық – бәрі де Бауыржан Момышұлының жеке тұлғасы мен шығармаларынан орын алған. Мұның өзі – болашақ ұрпақ бойына кісілік асыл қасиеттерді жинақтап меңгеруге ықпал ететін тәрбие бастуы болмақ. Бауыржан Момышұлының шығармаларына тарихи талдау жасағанымызда анықтағанымыз, оның қазақ даласындағы өзі туған XX ғасыр басындағы тарихи оқиғаларды, атап айтар болсақ, он алтыншы жылғы дүрбеленді, онан кейінгі кезеңдегі қазан төңкерісі мен оған қазақ зиялылары мен шаруаларының араласуын, жиырмасыншы жылдардағы аштықты, кеңес өкіметінің құрылуын, 1941-1945 жылдары болған Ұлы Отан соғысын, ондағы қазақ және басқа ұлт өкілдерінің ерлік істерін өз танымы, өз пайымы тұрғысынан баяндайды. Сондықтан Бауыржан Момышұлының шығармалары тарихи шынайылық қасиетімен де болашақ ұрпаққа қызмет етеді. Екінші дүниежүзілік соғыста қайталанбас ерлігімен әлем халықтарына есімі аңыз болып тараған гвардия полковнигі, қазақ батыры, даңқты жазушы Бауыржан Момышұлының өмірін-өнеге, жазған мұраларын – патриоттық – педагогикалық өсиет, құндылығын жоғалтпайтын мол қазына деуге болады. Өрлігі мен ерлігі, өмірлік ұстанымы мен ерекше азаматтық бейнесі, туған тарихына, ана тіліне, дәстүріне, ұлтына деген асқан сүйіспеншілігі Бауыржан Момышұлының қайталанбас феномен екендігін дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, Бауыржан Момышұлының тарихи-рухани мұрасы Тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихында да ұрпақтарына рухани қазына, тағылым ретінде қызмет етеді. Сондықтан Бауыржан Момышұлының өнегелі өмірін жас ұрпаққа жан-жақты насихаттау, зерттелмеген қырын ашу, таныту біздің парызымыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мухамеджанов А. *Қазақстанцы в битве под Москвой.* - Изд. «Қазақстан» 1968 г.
2. Абишев Г. *1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысы майдандарындағы Қазақстандықтардың әскери подіктері А, 1950 (көпшілік дәрістің стенограммасы.*
3. Белан П.С. *Қазақстандықтар Беларусь пен Совет Балтығын азат ету үшін шайқаста (1941-1945 жж.). А., 1988 ж.*
4. Муриев Д. З. *"Мәскеу шайқасы және оның кеңестік әскери өнердің дамуына әсері". М., 1971 ж.*
5. Айтқазина М.М. *"Бауыржан Момыш-ұлы көрнекті әскери қайраткер-ғалым және педагог". А., 1997 ж.*
6. *Российский архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ фонд. 2863, опис. 1, дело - 718).*
7. *Кривицкий А.Ю. Не забуду вовек. – М.: Воениздат, 1964. – 440 с.*
8. *Бауыржан Момышұлы. Адам қайраты. – Алматы: «Жалын», 1981.-202 б.*

9. Момыш – Улы Б. Военные записи – Автограф, 4 апреля 1942, фонд – 2863; опись – 1, ед.хр – 690.
10. Момыш – Улы Б. Военные записи – Автограф, 4 апреля 1942, фонд – 2863; опись – 1, ед.хр – 689.
11. Российский архив литературы и искусства (далее – РГАЛИ фонд. 2863, опис. 1, дело - 577).
12. Кривицкий А.Ю. «Полковник Бауыржан Момышұлының әскери жазбалары» (Красная Звезда газетінен қысқартылып алынды). Жауға қарсы аттан («Вперед на врага» на казахском языке) // 1-Прибалтика майданының газеті. 11.04. 1944 жыл. № 29 (190).
13. Момыш-улы Б. За нами Москва. Записки офицера. Изд. 6-е. – Алматы: «Жазушы», 1970. – 528 с.
14. <https://qazaquni.kz/news/334-bauyrzhan-ba-ala-an-batyirdyi-biz-ashan>. Бауыржан бағалаған лейтенант Исламқұловты біз қашан бағалайтын боламыз? 2022 ж. 07 сәуір
15. Момыш-Улы Б. Психология войны (книга-хроника). Алма-Ата, «Казахстан». 1990. 234 с.
16. Комиссия по истории отечественной войны. Стенограмма беседы ст. Габдуллиным. М. 15 февраля 1943 г.). Архив ИРИ РАН (научно-исследовательский институт Российской академии наук в области истории России). Фонд 2. IV Раздел, опись 1.

References:

1. Mukhamedzhanov A. *Kazakhstanis in the battle of Moscow*. Publishing house "Kazakhstan" 1968.
2. Abishev G. *Military ranks of Kazakhstanis on the fronts of the Great Patriotic War of 1941-1945 a, 1950 (transcript of a public lecture)*.
3. Belan P.S. *Kazakhstanis fought for the liberation of Belarus and the Soviet Baltic (1941-1945)*. A., 1988.
4. Muriev D. Z. *"The Battle of Moscow and its impact on the development of Soviet military art" m, 1971.*
5. Aitkazina M.M. *"Bauyrzhan Momysh - the great outstanding military figure-scientist and teacher" a, 1997.*
6. *The Russian Archive of Literature and Art (hereinafter – RGALI Foundation. 2863, opis. 1, case - 718).*
7. Krivitsky A.Yu. *I will not forget forever. – M.: Voenizdat, 1964. – 440 p.*
8. *Bauyrzhan Momyshuly. Human strength.- Almaty: "Zhalyn", 1981.-202 p.*
9. Момыш – Улы Б. *Military records – Autograph, April 4, 1942, fund – 2863; inventory – 1, unit xp – 690.*
10. Момыш – Улы Б. *Military records – Autograph, April 4, 1942, fund – 2863; inventory – 1, unit xp – 689.*
11. *The Russian Archive of Literature and Art (hereinafter – RGALI Foundation. 2863, opis. 1, case - 577).*
12. Krivitsky A. Yu. *"military notes of Colonel Bauyrzhan Momyshuly" (abbreviated from the Krasnaya Zvezda newspaper). Against the enemy аттан ("entered into a Vraga" in Kazakh language) // newspaper of the 1st Baltic front. 11.04.1944. № 29 (190).*
13. Момыш-тоxic B. *za nami Moscow. The officer nodded. Izd. 6 – E.-Almaty: "writer", 1970. – 528 p.*
14. <https://qazaquni.kz/news/334-bauyrzhan-ba-ala-an-batyirdyi-biz-ashan>. *When will we evaluate lieutenant Islamkulov, who was evaluated by Bauyrzhan? April 07, 2022.*
15. B. *Momysh Is Poisonous. The war of psychology (book-Chronicle). Alma-Ata, "Kazakhstan". 1990.234 p.*
16. *The Commission on the History of the Patriotic War. Transcript of the conversation with S. Gabdullin M. February 15, 1943). Archive of the IRI RAS (Scientific Research Institute of the Russian Academy of Sciences in the field of Russian history). Fund 2. IV Section, inventory 1.*